

КІЗЛОВА А.А.
(м. Київ)

ШАНУВАННЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ІКОНИ УСПІННЯ ЗА ВИДАННЯМИ ХІХ – початку ХХ ст.

У ХІХ – на початку ХХ ст. вийшла друком велика кількість видань, котрі містили інформацію про київські святині. Поширювалися історичні описи Києва та його храмів і монастирів, путівники по місту, збірки сказань про чудотворні ікони Богородиці.

Такі видання цінні для дослідження різних аспектів історії святинь Києва. Зокрема важливим є вивчення проблеми відображення авторами сучасної їм історії останніх. Як приклад, розглянемо києво-печерську ікону Успіння Богородиці, хоча слід враховувати, що їй, як найголовнішій святині Успенського собору й Києво-Печерської лаври¹, приділялася особлива увага. Підкреслимо, що до завдань, поставлених у розповіді, входить аналіз тільки тих згадок, котрі стосуються способів та ознак шанування цієї ікони в окреслений період, а не її попередньої історії, зовнішнього вигляду загалом чи стану живопису.

Достовірність інформації, котру автори ХІХ – початку ХХ ст. надавали про сучасну їм долю святинь Києва, міг легко перевірити будь-який читач, котрий мав змогу сам побачити ці ікони чи реліквії, побувати на службі у відповідному храмі, поспілкуватися з іншими прочанами. За таких умов не мало сенсу свідоме викривлення фактів, хоча дрібних неточностей авторам не завжди вдавалося уникнути.

Серед способів шанування святинь К.В.Цеханська зокрема на основі етнографічних матеріалів, житій святих й записок мандрівників виділяє поклоніння, цілування, кадіння, запалювання свічок². У православних та католиків здавна також було поширене принесення вотивних привісків³, які були матеріальним виявом віри в те, що Божа допомога надійшла після молитви при певній конкретній святині.

Розглянемо, котрі саме способи шанування ікони ввійшли до різних видань, починаючи з праць, присвячених насамперед лаврі. При цьому «Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры», видане 1805 р., окремо не розглядається, оскільки походить ще з ХVІІІ ст. і його історія потребує окремого дослідження.

Митрополит Євгеній (Болховітінов), який не ставив собі завдання детально висвітлювати долю лаврських святинь, включив опис києво-печерської ікони Успіння до розділу про коштовне начиння й прикраси Великої лаврської церкви та церков на обох печерах⁴. З активних проявів шанування ікони митрополит коротко описав її цілування, коли святиню разом із кругом, у котрому її було закріплено, спеціально опускали на шовкових верв'ях⁵.

Набагато більше інформації про шанування ікони міститься в путівнику за 1871 р., де наводяться приклади масових звертань до святині у кризових ситуаціях. Із них досліджуваного періоду стосуються обнесення ікони навколо монастиря під час нападу «галлів» 1812 р. й епідемії 1831, 1847 і 1866 рр.⁶

Згадку про щотижневий акафіст перед образом доповнено вказівкою на те, що він не відбувається на свята, й такою характеристикою його соборної відправи: «Найзворушливішим у цьому акафістному співі є спів першого

кондака* об'єднаним хором обох кліросів, під час якого повільно опускається непомітною рукою чудотворна ікона разом із лампадою, котра висить перед нею, і зупиняється над царськими вратами на весь час акафісту, осіняючи над главами слухачів»⁷. Про цілування ікони в путівнику не йдеться, але описані діамантовий та золотий хрестики, пожертвовані до неї відповідно митрополитом київським Філаретом перед його смертю й великою княгинею Олександрою Петрівною 1862 р.⁸

У додатку до путівника «Киев и его окрестности», присвяченому Києво-Печерській лаврі, до опису зовнішнього вигляду ікони Успіння додано короткі згадки про опускання образу для прочан, обнесення його навколо монастиря «в тяжкі й небезпечні для Києва часи» (при цьому наведено тільки роки) та акафісти щосереді перед літургією⁹.

У розділі про богослужіння в лаврі згадується про урочисту службу з акафістом перед чудотворною іконою на день Успіння Пресвятої Богородиці, а також про хресний хід навколо монастирської огорожі того ж дня¹⁰.

П. Лебединцев не відділяв повідомлення про хрестики, пожертвовані до ікони Успіння, від опису її зовнішнього вигляду. Також він коротко згадує про те, що образ за допомогою спеціальних блоків опускають для цілування перед початком пізньої літургії й після її завершення, а також – про акафіст¹¹.

У праці Ф. Титова «Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и города Киева», котра вийшла 1910 р., святиню описано за схожою на використану в «Путівнику» 1871 р. схемою. Немає тільки згадок про обнесення ікони Успіння навколо монастиря та пожертви до неї¹². Опис того, як ікону опускають для цілування, найімовірніше за все, взято з того ж «Путівника»¹³, але, окрім того, уточнюється час, коли це відбувається: після закінчення вранішньої літургії, й додано, що після закінчення акафісту до ікони благоговійно прикладається священнослужитель¹⁴.

У виданнях, орієнтованих на прочан, але присвячених усім святиням Києва загалом, а також у путівниках по місту і його історичних описах відомості про киево-печерську ікону Успіння детальні настільки, наскільки це було можливо за потреби звернути увагу й на інші святині та «достопам'ятності». Щоправда, М. Берлінський пропонував читачам звернутися до «Краткого описания Киево-Печерской лавры» за 1805 р., а сам не надає про неї ніякої інформації¹⁵. Очевидно, «Описание» було досить доступним і, на його думку, якнайкраще могло задовольнити потреби тих, хто зацікавиться історією, святинями й коштовностями лаври.

«Паломник Киевский» І. Максимовича містить стислі відомості про храми, монастирі та їхні святині. Про шанування ікони Успіння сказано лише те, що вона опускається для цілування на шовкових верв'ях¹⁶. Очевидно, автор вважав саме цей спосіб шанування святині найголовнішим. Окремо, у переліку щотижневих акафістів, котрі відправлялися в Києві, є й згадка про такий при киево-печерській іконі Успіння¹⁷.

«Указатель святынь и священных достопримечательностей Киева» 1850 р. неодноразово перевидався (1855, 1867, 1871, 1877, 1881, 1889). Він містить окремий розділ, присвячений Великій печерській церкві. У ньому згадується також про ікону Успіння, зокрема про її опускання до прочан, акафісти й обнесення навколо обителі в небезпечні часи¹⁸. Окрім того, у розділі про лаврські богослужіння описано службу на день Успіння Богородиці¹⁹.

* Церковна пісня, що славить Бога, Богородицю або святих.

І. Фундуклей побіжно згадував про звернення до ікони в кризових ситуаціях (без уточнення дат) і про цілування її²⁰.

Інформацію про те, що «внизу ікони розміщено значну кількість срібних та золотих привісків», можна знайти у праці М.В.Закревського «Летопись и описание города Киева»²¹. Причому це речення автор, очевидно, запозичив із праці М. Сементовського «Киев» 1864 р., котру критикував за деякі неточності в історії киево-печерської ікони²². Цитована згадка про привіски ввійшла й до видання праці «Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников» за 1871 р.²³

І М.Закревський та М.Сементовський згадували про цілування ікони, але останній – і про акафіст та можливість замовлення молебнів при киево-печерській іконі Успіння²⁴. Поради, як замовити останній, є й в інших досліджуваних виданнях, але без уточнення, при котрій святині будуть здійснюватися такі відправи.

Автор путівника по Києву і його околицях В.Д.Бублик навів опис уже згадуваних хрестиків при іконі. До традиційної інформації про опускання ікони Успіння додається те, що акафіст перед нею відправляє один з архимандритів. Згадували й негасима лампада та обнесення ікони навколо лаври «в роки загальних бід»²⁵. Також у путівнику є поради прочанам про те, що можна замовити окремий молебен при чудотворній іконі (за «доброхітну» плату)²⁶.

Таким чином, рівень інформативності розглянутих видань щодо способів шанування Києво-Печерської ікони Богородиці залежав не тільки від того, чи була киево-печерська лавра в центрі уваги автора, а і від завдань, які він ставив перед собою.

Збірки про чудотворні ікони Пресвятої Богородиці укладалися насамперед для її прославлення. Отже, головне місце автори відводили для сказань про це, давні й нові чудеса при них, а також зазначали дату, коли святкується день кожної святині.

У збірках «Описание явлений чудотворных икон Пресвятыя Богородицы» (1838 р.), «Изображение икон Пресвятыя Богородицы, в православной Церкви прославившихся» (1848 р.), котрі фактично є переліками ікон із вказівкою на дату та обставини їх прославлення, й «Покров Пресвятыя Богородицы над Россиею» (1843 р.), присвяченій переважно давнім чудесам, відомостей про способи шанування ікон, зокрема киево-печерської Успіння, немає²⁷.

Для видання «Слава Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодевы Марии, открывшаяся в явлении чудотворных Ее икон в России» інформацію про киево-печерську ікону Успіння було взято з уже розглянутої праці І.Фундукля, на яку зроблено посилання²⁸.

У збірці «Земная жизнь Пресвятой Богородицы», де відомості про ікони досить розгорнуті, про долю киево-печерської ікони зазначено, що в тяжкі та небезпечні часи її обносять поза монастирем навколо міста. При цьому уточнюється, що 1812 р. образ обносили навколо Печерської обителі²⁹. Оскільки ці відомості суперечать наведеним в усіх інших досліджуваних виданнях, зокрема й у тих, автори котрих могли бути свідками «кризових» хресних ходів, святиню, очевидно, насправді, обносили навколо лаври. З інших способів шанування вказується на те, що образ опускається у «визначений час» для прочан³⁰.

Про щотижневі акафісти перед іконою Успіння та обнесення її навколо монастирських мурів у небезпечні часи згадувалося й в книзі «Богоматерь». При цьому уточнюється, що навколо Києва святиню носили в 1812 р. так само як і

під час турецької облоги 1677 р.³¹ Особливістю цієї збірки є опис почуттів прочан: «Благоговійний прочанин... ніколи не забуде тих почуттів, котрі хвилюють душу, коли він у натопі прочан підходить після літургії до опущеної з іконостасу та покладеної на аналої ікони»³². Враховуючи загальну спрямованість збірки, цей уривок можна певною мірою вважати повчанням зі значенням: «Благоговійний прочанин... ніколи не має забути...».

Отже, для укладачів збірок, присвячених іконам Богородиці, конкретна інформація про той чи інший спосіб їх шанування була другорядною порівняно з вказівками на те, що образ благочестиво славлять.

Ознаками шанування святині можна, спираючись на дослідження численних чудотворних ікон і реліквій, вважати її особливе розміщення у храмі та оздоблення коштовними прикрасами.

Зокрема митрополит Євгеній (Болховітінов) зазначав: «Найпершу святиню Печерської лаври становить чудотворна ікона Успіння Пресвятої Богородиці, й тому вона прикрашена найкраще [виділення наше – А.К.] серед інших святинь цієї Лаври»³³. Головне місце в «Описании Киево-Печерской лавры» митрополит виділив під розширений опис оправи ікони та її коштовних прикрас, оскільки, як помітно з уже наведеної цитати, вважав їх важливою ознакою шанованої святині. Очевидно, в такому контексті згадується і негасима лампада перед образом³⁴.

У покажчику святинь Києва пояснюється й місце, на якому встановлено ікону, котра «...як вінець усієї святині [виділення наше – А.К.] Лаври, висить над головними царськими вратами»³⁵. Таке саме пояснення було дослівно використане і в одному з путівників³⁶.

В інших досліджуваних виданнях, котрі містять згадки про сучасний стан Києво-Печерської ікони Успіння, а також у довіднику «Русский паломник»³⁷ хоча б дуже коротко, але описуються її коштовна оправа та вказується на місце над царськими вратами. Навіть у збірці «Описание явлений чудотворных икон Пресвятыя Богородицы», де про ікону Успіння наведено лише кілька речень, є така інформація³⁸. Переважно згадується також і про негасиму лампаду. При цьому символіка місця й оздоблення додатково не підкреслюється. Отже, автори були впевнені, що їх правильне розуміння очевидне і не становитиме проблеми для читачів.

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки. Відомості про шанування Києво-Печерської ікони Успіння Богородиці в досліджуваних виданнях XIX – початку XX ст. складаються зі скомпонованих у тій чи іншій формі та взятих одночасно або вибірково традиційних елементів.

До останніх насамперед належить надання інформації про повторювані акти шанування, до яких можна було долучатися у визначений час (прикладатися до ікони – щодня, приходити на службу з акафістом – щосереди, брати участь у хресному ході – в день Успіння і у разі кризових ситуацій, замовляти молебень – за потребою). В таких згадках простежується орієнтація на прочан, а також, особливо у збірках про чудотворні ікони, – підкреслення значимості святині для Церкви. Також традиційним є опис негасимої лампади перед образом.

Відправлення акафістів і молебнів, проведення хресних ходів, опускання ікони на аналої, підтримування вогню в негасимій лампаді – тобто все, що описується у досліджуваних виданнях, безпосередньо, здійснювалося служителями церкви. Натомість інформацію про індивідуальні прояви «народного»

шанування ікони Успіння в цих виданнях можна виділити лише з опису її зовнішнього вигляду (згадки про наявність при святині привісків, пожертвувань). Встановити, котрою мірою на таку спрямованість впливали наявність цензури, дотримання усталених традицій та власні переконання авторів можна зокрема за допомогою порівняння відомостей про Києво-Печерську ікону Успіння з відомостями про інші святині у кожному виданні окремо.

¹ *Болховитинов Е.* Описание Киево-Печерской Лавры // *Болховитинов С.* Выбранные труды из истории Киева. – К., 1995. – С.322; *Бублик В. Д.* Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресною книгою. – К., 1897. – С.43; *Закревский Н. В.* Летопись и описание города Киева. – Т. 2. – Москва, 1868. – С.621; *Лебединцев П.* Киево-Печерская лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии. – К., 1894. – С.42; Прибавление к путеводителю «Киев и его окрестности»: Печерская Лавра и к ней главнейшие пути через Киев – К., 1883. – С.133, Путеводитель по святым местам Киевопечерской лавры. – К., 1871. – С.49; *Сементовский Н.* Киев, его святыня, древности, достопамятности и сведения, необходимые для его почитателей и путешественников. – К., 1871. – С.172; *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и города и г. Киева. – К., 1910. – С.22; Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – К., 1850. – С.15.

² *Цеханская К. В.* Иконопочитание в русской традиционной культуре. – Москва, 2004. – С.81.

³ К изучению обетных приношений // *Этнографическое обозрение.* – 1905. – № 2. – С.296.

⁴ *Болховитинов Е.* Указ. соч. – С.322–323.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.52.

⁷ Там же. – С.53–54.

⁸ Путеводитель по святым местам Киевопечерской лавры. – С.54.

⁹ Прибавление к путеводителю... – С.133.

¹⁰ Там же. – С.127–128.

¹¹ *Лебединцев П.* Указ. соч. – С.43.

¹² *Титов Ф.* Указ. соч. – К., 1910. – С.21–23.

¹³ Путеводитель по святым местам Киевопечерской лавры. – С.53–54; *Титов Ф.* Указ. соч. – С.23.

¹⁴ *Титов Ф.* Указ. соч. – С.22–23.

¹⁵ *Берлинский М.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города, так же показание достопамятностей и древностей онаго. – Санкт-Петербург, 1820. – С.42.

¹⁶ *Максимович И.* Паломник киевский. – К., 1845. – С.98.

¹⁷ Там же. – С.139.

¹⁸ Указатель святыни... – С.19–20.

¹⁹ Там же. – С.69.

²⁰ *Фундуклей И.* Обозрение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С.66.

- ²¹ Закревский Н. В. Указ. соч. – С.621.
- ²² Там же. – С.622.
- ²³ Сементовский Н. Указ. соч. – С.174.
- ²⁴ Закревский Н. В. Указ. соч. – С.621–622; Сементовский Н. Указ. соч. – С.172–174.
- ²⁵ Бублик В. Д. Указ. соч. – С.45.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Описание явлений чудотворных икон Пресвятыя Богородицы. – Москва, 1838. – С.9; Покров Пресвятыя Богородицы над Россиею. – Москва, 1843. – 204 с.; Изображение икон Пресвятыя Богородицы, в православной Церкви прославившихся. – Москва, 1848. – С.10.
- ²⁸ Слава Пресвятыя Владычицы наша Богородицы и Приснодевы Марии, открывшаяся в явлении чудотворных Ее икон в России. – Москва, 1853. – Ч. 3. – Отд. 1. – С.20–21.
- ²⁹ Земная жизнь Пресвятой Богородицы – Ярославль, 2006. – 458 с. – (По изд. 1898 г.). – С.149.
- ³⁰ Там же. – С. 149.
- ³¹ Богоматерь – К., 2002 (Репр.изд. 1909 г.) – С.265.
- ³² Там же.
- ³³ Болховитинов Е. Указ. соч. – С.322.
- ³⁴ Там же. – С.323.
- ³⁵ Указатель святыни... – С.15.
- ³⁶ Путеводитель по святым местам Киевопечерской лавры. – С.50.
- ³⁷ Русский паломник. Святые места, чтимые православным русским народом – Москва, 1886. – С.112.
- ³⁸ Описание явлений чудотворных икон Пресвятыя Богородицы. – Москва, 1838. – С.9.